

Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ ἐμμονὴ στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν καινοτομία

ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ*

*Ἐννοεῖτε, κύριοι, νὰ μείνωμεν ἐντὸς τῆς Ὁρθοδοξίας,
ἢ φρονεῖτε ὅτι πρέπει νὰ προσέλθωμεν
εἰς τὸν Προτεσταντισμόν;
Ἄλ. Παπαδιαμάντης, Ὁ Καλόγερος*

Ἡ παλινδρόμηση μεταξὺ νεωτερισμοῦ καὶ παραδόσεως ὑπῆρξε τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. –κυρίως– καὶ ἐντεῦθεν. Ἡ ἐμμονὴ στὴν πατροπαράδοτη τάξη ὑπεσκάπτετο συνεχῶς ἀπὸ τὴν «ἐκ Δύσεως εἰρηναίαν ἐπιδρομὴν», κατὰ τὴν διατύπωση τοῦ Δ. Βερναρδάκη, μὲ τὴ μορφή διαφόρων νεωτεριστικῶν παρεμβάσεων κυρίως στὸ χῶρο τῆς λατρείας, τοῦ τυπικοῦ καὶ τῆς κανονικῆς τάξεως. Μέσα στὴ δίνη αὐτῆς τῆς πνευματικῆς σύγκρουσης ἔζησε καὶ ἔγραψε ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, φθίνοντος τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἀρχομένου τοῦ 20οῦ.

Ὁ σημαντικὸς λογοτέχνης μας κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀναδείχθηκε ὡς ἐμβληματικὴ φυσιογνωμία τῶν Γραμμάτων μας ποὺ ἐξέφρασε μὲ γνησιότητα τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα. Καὶ παρ' ὅλο ποὺ μιὰ τέτοια ἀντιμέτωπιση τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφύγει γενικεύσεις καὶ ἐξωραϊσμούς –ποὺ τόσο πολὺ ὁ ἴδιος ἀντιπαθοῦσε– ὡστόσο δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ὅταν μελετᾶ κανεὶς τὸν Παπαδιαμάντη διαπιστώνει πράγματι νὰ ἀναδύεται ἓνα ὀρθόδοξο ἦθος ὃχι μιᾶς ἰδανικῆς κοινότητος –ποὺ ποτὲ δὲν ὑπῆρξε– οὔτε ἑνὸς παραδεισένιου παλιοῦ καιροῦ –ποὺ ἐπίσης ποτὲ δὲν ὑπῆρξε– ἀλλὰ μιᾶς πραγματικῆς ζωῆς πραγματικῶν ἀνθρώπων ποὺ τὰ πάθη τους καὶ οἱ κακίες τους λυτρώνονται συχνὰ μέσα ἀπὸ τὴν θεραπευτικὴ παρέμβαση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ὅταν μελετᾶ κανεὶς τὸν Παπαδιαμάντη διαπιστώνει, ἐπίσης, ὅτι αὐτὸ ποὺ κυριαρχεῖ στὴ σκέψη του εἶναι ἡ ἐμβριθὴς γνώση

---

* Ὁ Ἄγγελος Καλογερόπουλος εἶναι φιλόλογος καὶ ποιητής.

τῶν πραγμάτων, ἡ ἀποφυγὴ τῶν γενικοτήτων καὶ τῆς συνεπακόλουθης ἐπιπολαιότητος καὶ κυρίως ἡ σοφία τῆς ἀγάπης πού τὸν ὀδηγεῖ στὴ βαθύτερη κατανόηση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ ἀντιμετωπίζει ὁ Παπαδιαμάντης –μέσα ἀπὸ τὰ γραπτά του– ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ θεολογικὰ ζητήματα πού ταλανίζουν τὴν ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία στὴν ἐποχὴ του.

Πέραν κάθε ἀμφισβητήσεως ὑπῆρξε ἀμετακίνητος στὴν υπεράσπιση τῆς πατροπαράδοτης τάξεως στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀντίθεσή του σὲ κάθε καινοτομία στὴ λατρευτικὴ καὶ λειτουργικὴ τάξη. Ὑπερασπιστὴς τῆς παραδοσιακῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐναντίον τῶν ἐπιπολαίων νεωτεριστῶν πού ἤθελαν νὰ εἰσαγάγουν τὴν εὐρωπαϊκὴ τετραφωνία. Ὑποστηρικτὴς τοῦ λογαοιδικοῦ τρόπου –τῆς ἐμμελοῦς δηλαδὴ ἀπαγγελίας– ἐναντίον τῆς θεατρικῆς ἀναγνώσεως τῶν ἱερῶν κειμένων. Ὑποστηρικτὴς τοῦ τυπικοῦ ἀπέναντι σὲ ὅσους ἀπὸ ἄγνοια ἢ ἀπὸ διάθεση νεωτερισμοῦ τὸ παραβιάζουν. Ἀλλὰ συχνὰ εὐπροσήγορα ἀνεκτικὸς ἀπέναντι στὰ λάθη τῶν ἀμαθῶν ἀλλὰ εὐλαβῶν ἀνθρώπων.

Ἀλλὰ ἄς σταθοῦμε σὲ μερικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ εὐγλωττα παραδείγματα μέσα ἀπὸ τὰ κείμενά του, τὰ ὁποῖα φανερῶνουν τὴ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπέναντι σὲ σημαντικὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα. Τὸ διήγημά του «Ὁ Καλόγερος» φέρει τὸν ὑπότιτλο «Μικρὰ Μελέτη» καὶ εἶναι πράγματι μιὰ μελέτη ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς του. Διὰ στόματος τοῦ κυρ Γιάννη τοῦ Μανάφτη, ὁ ὁποῖος ἦταν «τακτικὸς ἀναγνώστης τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων», ἀναφερόμενος στὸ θέμα τοῦ μοναχισμοῦ, θέτει ὡς πρώτη προϋπόθεση τῶν χριστιανικῶν κοινωνιῶν «τὸ ἀδέσμευτον τῆς θελήσεως, τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου». Ἀλλὰ καὶ στὴ «Γυφτοπούλα», ὅταν βάζει τὸν Γεώργιο Σχολάριο νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν Πλήθωνα, τὴν ἴδια ἀρχὴ θέτει: «Ἡ ἀτομικὴ βούλησις μένει ἐλευθέρη καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς θείας βουλήσεως. [...] Οὐδεὶς ἐπιρροασιμὸς θεόθεν ἐγγίνεται ἐπὶ τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου (πλὴν τῆς πνευματικῆς ἀρωγῆς τῆς ἐπιφοιτώσεως πρὸς ἐνίσχυσιν ἀγαθῆς ἤδη προαιρέσεως ὑφισταμένης, καὶ ἐλευθέρως πλασθείσης παρὰ τοῦ ἀτόμου)». Ἔτσι μάλιστα διευκρινίζεται ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία περὶ ἐλευθερίας σὲ ἀντίθεση μὲ τίς προτεσταντικὲς ἀντιλήψεις περὶ προορισμοῦ.

Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ βάση τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, καὶ μάλιστα τοῦ μοναστικοῦ βίου ὡς προτύπου τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Ἀκόμα κι ἂν ὁ μοναστικὸς βίος ἔχει ἐκπέσει, καμμὶὰ πολιτεία δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καταργήσῃ τὸν μοναχισμό οὔτε νὰ δημεύσῃ τὴν παρουσίαν τῶν μοναστηριῶν, ὅπως ἔπραξε «ἰεροσύλως ἡ

Βαυαρική αντιβασιλεία». Κι ἂν ἡ κατάσταση στα μοναστήρια δὲν εἶναι αὐτὴ πὺν πρέπει, κι ἂν οἱ ἱερομόναχοι γίνονται ἐφημέριοι στὶς πόλεις, κι ἂν παραβιάζεται τὸ ἐκκλησιαστικὸ τυπικὸ ἰδίως ἀπὸ τοὺς «φωτοσβέστας» ἐπιτρόπους πὺν ἐπιβάλλουν νὰ τελοῦνται δύο λειτουργίες «ἅ λα φράγκα» γιὰ ὅλα αὐτὰ ἢ εὐθύνη βαραίνει τοὺς ἀρχιποιμένες τῆς ἐκκλησίας, ὅπως γράφει ὁ Παπαδιαμάντης στὸ ἴδιο διήγημα. Αὐτοὺς τοὺς ἀρχιποιμένες κατηγορεῖ γιὰτὶ περιορίσαν τὸ ρόλο τους μόνο στὴν ἐπίδειξη καὶ τὸ τελετουργικὸ μέρος παραχωρώντας τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς Ἐκκλησίας στὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἀνέχονται νὰ γίνονται μνημόσυνα τὶς Κυριακές, ἀνέχονται τὴν τετραφωνία στοὺς ναοὺς ἐνῶ «ἐγγράφως» τὴν ἀπαγορεύουν. Καὶ ὅλα αὐτὰ πολὺ συχνὰ ἐξ αἰτίας τοῦ οικονομικοῦ συμφέροντος. Καὶ καταλήγει νὰ ἀναρωτιέται μήπως ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποσύρει τὸ αὐτοκέφαλο, τὸ ὁποῖο ἐξ ἄλλου χάριν οἰκονομίας καὶ «κατὰ συγκατάβασιν» παρεχώρησε στὴν «ἀνήλικον ἀδελφήν της». Ὅστόσο, σπεύδει ὁ ἴδιος νὰ ξεκαθαρίσει, ὅτι μὲ τὴν κριτικὴ του δὲν ὑπονομεύει τὸ κῦρος τῆς Ἐκκλησίας, ἀπλῶς θίγει τὰ κακῶς κείμενα. Καὶ σὲ ἄλλα του διηγήματα ὁ Παπαδιαμάντης στηλιτεύει μὲ ἀμείλικτο τρόπο τὴν δεσποτικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐπισκόπων (π.χ. «Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Ἁγίου Δεσπότη», «Δῶρα πετρόεντα» κ.ἄ.) ἀλλὰ δὲν παραλείπει νὰ διακηρύξει –πέρα ἀπὸ τὶς ὅποιες κριτικὲς του παρατηρήσεις– τὴν ὑπακοή του στὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη: «Ἐγὼ εἶμαι τέκνον γνήσιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπούμενης ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων της».

Στηλιτεύει ὁ Παπαδιαμάντης τὶς παρεκκλίσεις τῶν ἀρχιερέων, τὴν ἀπαξία τῶν ἱερέων τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐπιτρόπων, ἀλλὰ στέκεται μὲ σεβασμὸ ἀπέναντι στὴ λαϊκὴ εὐσέβεια ἀκόμα κι ὅταν αὐτὴ παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν κανονικὴ τάξη. Διότι ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει δόλος, οὔτε ἐκκοσμίκευση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος. Ἐκεῖ ἡ παρέκκλιση δικαιολογεῖται κατ' οἰκονομίαν. Γράφει στὸ διήγημά του «Στὴν Ἁγι-Ἀναστασιά»:

Ἡ εὐσεβὴς τάσις τοῦ λαοῦ, ζητοῦντος, διὰ τοῦ πολλαπλασιαμοῦ τῶν ἐξωκκλησίων ἀνά τὰ ὄρη καὶ τὰς κοιλάδας, νὰ παρηγορηθῇ διὰ τὴν στέρησιν τῶν τόσων τὸ πάλα ἱερῶν καὶ βωμῶν του, λησμονοῦντος τοὺς παλαιοὺς θεοὺς του χάριν τῶν νέων ἁγίων του, κατίσχυσε τῆς αὐστηροτέρας καὶ δογματικωτέρας θεωρίας, καθ' ἣν ἀπηγορεύοντο εἰς τοὺς χριστιανοὺς οἱ ἀγροτικοὶ ναοί.

Κάποιοι ἱερεῖς ἀρνοῦνταν νὰ λειτουργήσουν στα ἐξωκκλήσια. «Ἄλλὰ τὸ αἶσθημα εἶναι ἀνώτερον τῆς θεωρίας» καὶ ὁ «Σωτὴρ, συγκαταβατικώτερος τῶν ἐπὶ γῆς διερμηνευτῶν του», γράφει ὁ Παπαδιαμάντης, κι ἔτσι συγκαταβαίνει σ' αὐτὴ τὴν ἄδολη ἐπιθυμία τῶν πιστῶν.

Βασικό κριτήριο για τον Παπαδιαμάντη είναι η διαφύλαξη της ένότητας της Έκκλησίας ως κόρη ὀφθαλμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος μέσα στην Έκκλησία σώζεται γιατί μέσα στην Έκκλησία μεταμορφώνεται. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀντίθετος με ὄλες αὐτὲς τὶς κινήσεις, τὶς ὀργανώσεις («νεοπλάσματα» τὶς ἀποκαλεῖ) πὺ ἐπιδιώκουν τὴν διόρθωση καὶ τὴν ἠθικοποίηση τῆς κοινωνίας. Πολὺ συχνὰ ὁ διδασκισμὸς τῶν «ἠθικῶν» ἀνθρώπων κρύβει τὴν ὑποκρισία καὶ τὸν ἐγωισμό καὶ τὴν αὐτολατρεία. Ἀπεναντίας, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ θεραπεύει τὰ ἀνθρώπινα πάθη καὶ ὀδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στην ἐνότητα. Εἶναι πολλὰ τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη πὺ ξεκινοῦν με μιὰ ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν ἡρώων. Παρεξηγήσεις, μικροεγωισμοί, διαφορές, μνησικακίες, ἔντονα πάθη. Κι ὅμως με τὸ πέρασ τῆς θείας λειτουργίας λυτρώνονται οἱ ἄνθρωποι καὶ ὀδηγοῦνται μονοιασμένοι σὲ ἓνα γιορτινὸ τραπέζι.

Δὲν ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στην ἀντιδυτικὴ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ ὀποία ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως ἐδράζεται ἀποκλειστικὰ στην ἀντίθεση τοῦ στὸν Ρωμαιοκαθολικισμό καὶ στὶς ἀντιεκκλησιαστικὲς πτυχὲς τῶν νεωτεριστικῶν ἰδεῶν. Ἄρκει μιὰ ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια πὺ ἐντοπίζουμε στὴ Γυφτοπούλα, ὀπου ἡ Αἰμία –ἡ ὀποία ἔχει ἀνατραφεῖ στὸ ἄθρησκο περιβάλλον μιᾶς οἰκογένειας γύφτων– ὀταν ἔρχεται σὲ ἐπαφή με τὶς καλόγριες τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ μοναστηριοῦ, γιὰ πρώτη φορὰ νιώθει «χρειάν τινα σεμνοτυφίας». Εἶναι σαφὴς ὁ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ ἠθικιστικὸ πνεῦμα τῆς Δυτικῆς Έκκλησίας, ἐνῶ ἀντιθέτως στὰ πλεῖστα τῶν διηγημάτων τοῦ συναντᾶμε τὴ σεμνότητα ὄχι ὡς συμμόρφωση σὲ νομικοῦ τύπου ἀπαγορεύσεις, ἀλλὰ ὡς ἐμμονὴ σὲ ἓνα πατροπαράδοτο ἦθος. Τὸ ἄτομο δὲν ὑπακούει σὲ ἀφηρημένες ἀρχὲς καὶ ἰδέες, ἀλλὰ προσαρμὸζει τὴ ζωὴ τοῦ στὸ ἦθος τῆς κοινωνίας ἐντὸς τῆς ὀποίας ζεῖ. Σημαντικὸ εἶναι ὀτι στὶς περιπτώσεις τῶν ἡρώων τοῦ Παπαδιαμάντη ὀπου τὸ ἄτομο βρίσκεται ἓνα βῆμα πρὶν ἀπὸ μιὰ μεγάλη παράβαση, αὐτὸ πὺ τὸ ἐπαναφέρει δὲν εἶναι τὸ «τί θὰ πεί ὁ κόσμος», ἀλλὰ ἡ συναίσθηση ὀτι ἡ συμπεριφορὰ πὺ τοῦ ὑπαγορεύει τὸ ἦθος τῆς κοινότητος προέρχεται ἀπὸ μιὰ βαθύτερη σοφία πὺ καταλύει τὴν ὀρμὴ τῆς ἀτομικῆς ἐπιθυμίας. Ἔτσι αὐτὸ τὸ ἦθος γίνεται πιά –ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴ τὴ συναίσθηση– καὶ δικὴ τοῦ ἐπιθυμίας.

Ἐπομένως, ἡ θρησκευτικὴ τὸ Παπαδιαμάντη δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴ γραφικὴ περιγραφή τῶν ναῦδριῶν, τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τῶν ἀφελῶν πλὴν εὐλαβῶν χωρικῶν καὶ λαϊκῶν τύπων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ βαθιὰ συνείδηση ἐκ μέρους τοῦ ὀρθοδόξου ἦθους. Κι ἀπὸ τὴ βαθιὰ ἀγάπη τοῦ γιὰ τοὺς βασανισμένους ἀνθρώπους, χρησιμοποιώντας ὅμως ἓνα καινούργιο εἶδος, αὐτὸ τοῦ διηγήματος, γιὰ νὰ ὑπηρετῆσει αὐτὴ τὴν ἀγάπη τοῦ.

Χαρακτηρισμοί όπως ο «ἅγιος τῶν γραμμάτων» ἢ ὁ «κοσμοκαλόγερος» συχνὰ συσκοτίζουν τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ ἔργου του καὶ μᾶς ἐγκλωβίζουν στὴν ἐπιφάνεια μιᾶς γραφικῆς ἠθογραφίας. Ὅπωςδήποτε, δὲν εἴμαστε οἱ πρῶτοι ποὺ τὸ ἐπισημαίνουμε αὐτό. Ὁ Ζ. Λορεντζάτος ἢ ὁ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος εἶναι οἱ πιὸ ἀντιπροσωπευτικοὶ μιᾶς πλειάδας μελετητῶν ποὺ ἔχουν ἀναδείξει τὸ βάθος τοῦ ὀρθοδόξου ἤθους ποὺ κομίζει ὁ Παπαδιαμάντης στὴ νεώτερη ἐποχὴ. Ὡστόσο, εἶναι ἀνάγκη νὰ τονιστεῖ ἐκ νέου αὐτὸ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ του σήμερα ποὺ πολὺ συχνὰ ἀκούγονται ἀπόψεις οἱ ὁποῖες τὸν περιορίζουν ὡς προσκολλημένο στὸ παρελθὸν ἦθος ἑνὸς προνεωτερικοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸν ἑαυτό του παρὰ στὸ πλαίσιο μιᾶς παγιωμένης κοινότητος, χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσει τὴν ἀγωνία καὶ τὰ αἰτήματα τοῦ νεωτερικοῦ ἀτόμου.

Ἐννοεῖται ὅτι ὁ λογοτέχνης –ὁ «λογογράφος» ὅπως ἔλεγε ὁ Παπαδιαμάντης.– κινεῖται πάντα μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς κοινωνίας του. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ τρόπος τοῦ Παπαδιαμάντη, ξεπερνάει τὴν κοινωνία του καὶ τὴν ἐποχὴ του καὶ αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι κάνει λογοτεχνία μ' ἕναν τρόπο καινοφανῶς «ἀντιλογοτεχνικό». Δηλαδή, δὲν «πλάθει» ἤρωες, ἀλλὰ διαμορφώνει ἕναν λογοτεχνικὸ ρεαλισμὸ –πέραν τοῦ λογοτεχνικοῦ ρεύματος τοῦ ρεαλισμοῦ– ὁ ὁποῖος ἐδράζεται στὴ διάπίστωση τοῦ μεταμορφωτικοῦ ἤθους τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης καὶ τῆς ἀναστάσιμης προοπτικῆς της μέσα ἀπὸ τὴν ταπεινὴ καθημερινότητα τῶν ἀνθρώπων, αὐτὴ ποὺ τοῦ παρεδόθη καὶ αὐτὴ ποὺ ἔζησε. Δὲν «πλάθει» ἤρωες ἁγίους. Αὐτὸ δὲ τοῦ ἔλειπε! Τότε ἡ λογοτεχνία του θὰ ἦταν ιδεολογικὸ κατασκευάσμα, μιὰ στρατευμένη λογοτεχνία καθοδηγούμενη ἀπὸ μιὰ «ὀρθόδοξη ιδεολογία». Καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν ὄχι μόνο ἀναίρεση τῆς ὀρθοδοξίας του, ἀλλὰ καὶ κακὴ λογοτεχνία. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι λογοτέχνης καὶ εἶναι καλὸς λογοτέχνης ἀκριβῶς ἐπειδὴ κατάλαβε –μᾶλλον πρῶτος αὐτός– ὅτι ἡ λογοτεχνία δὲν εἶναι ὁ αὐτοσκοπὸς ἀλλὰ τὸ μέσον, ἐφ' ὅσον βέβαια ἡ γραφὴ δὲν προκύπτει ἀπὸ κάποια θεωρητικὴ πρόθεση, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα πηγαῖο προσωπικὸ βίωμα. Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Παπαδιαμάντη αὐτὸ τὸ βίωμα ἐγγράφεται ἐνσυνειδήτως μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ἀκόμα καὶ οἱ προσωπικὲς του ἀδυναμίες, τὰ πάθη του, ὁ ἐρωτισμὸς του δὲν εἶναι ἕνας καταπιεσμένος ψυχισμὸς ποὺ ξαφνικὰ βρῖσκει μιὰ ρωγμὴ γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ. Εἶναι ἕνα κομμάτι τοῦ κόσμου τῶν ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων ποὺ συνεχῶς περιγράφει. Εἶναι ὁ κόσμος ποὺ συναναστρέφονται οἱ ἅγιοι. Σ' αὐτὸν τὸν κόσμον ἀνοίγουν ὅπωςδήποτε τὴν πόρτα τους, γι' αὐτοὺς προσεύχονται, γι' αὐτοὺς μεριμνούν. Αὐτὸ κάνει καὶ ὁ Παπαδιαμάντης ἀκόμη καὶ ὅταν μᾶς ἐξομολογεῖται τὰ δικά του

πάθη. Γι' αυτές τις αδυναμίες γράφει, γι' αυτόν τον πεπτωκότα κόσμο μεριμνᾷ, μ' αυτούς τους ανθρώπους συμπάσχει. Μήπως ὁ γνήσιος ἐκφραστής τῆς Ὁρθοδοξίας θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναδεικνύει μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του μία κοινότητα «καθαρῶν»; Ἀλλὰ τέτοια κοινότητα δὲν ὑπάρχει κι ὁ Παπαδιαμάντης ὅπως εἶπαμε ὑπακούει σ' ἓναν ὀρθόδοξο ρεαλισμό.

Ἀλλὰ ἡ ὅλη συζήτηση γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη στὶς μέρες μας ἐλάχιστα λαμβάνει ὑπ' ὄψη τῆς τῆς ἡθῆς του καὶ τὸν τρόπο του. Εἶναι μιὰ συζήτηση ἐν πολλοῖς θεωρητικὴ καὶ ιδεολογική. Ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὶς θεολογικὲς συζητήσεις τοῦ καιροῦ μας. Καὶ ἀγνοοῦμε ὅτι ἀπαραίτητη προϋπόθεση κάθε ἀνανέωσης ποὺ ἐπιχειρεῖται στὴν Ἐκκλησία εἶναι ἡ ἀγιότης τοῦ ἀνανεωτῆ. Ἐκεῖ κρίνεται ἡ ὑπόθεση. Ὅχι στὶς θεωρίες καὶ τὰ ἐπιχειρήματα. Ἐκεῖ ἐξ ἄλλου χάνεται καὶ τὸ μέτρο μεταξὺ μιᾶς φονταμενταλιστικοῦ τύπου προσηλωσεως στὴν παράδοση κι ἐνὸς προτεσταντίζοντος νεωτερισμοῦ ποὺ παραβλέπει τὴ σοφία τῶν Πατέρων. Αὐτὸ τὸ μέτρο μᾶς ὑπενθυμίζει μέσα ἀπὸ τὴ λογοτεχνία του ὁ Παπαδιαμάντης. Καὶ ἐδῶ ἔγκειται καὶ ἡ οὐσία τῆς θεολογικῆς σκέψης του: Ἡ προτεραιότητα τοῦ γεγονότος τῆς Ἐκκλησίας. Θὰ ἦταν λάθος νὰ δεχθοῦμε κάθε ρήση τοῦ Παπαδιαμάντη ὡς πατερικὸ θέσφατο. Ἀλλὰ κάθε φορὰ ποὺ ἀναζητοῦμε παραμυθία στὴ γραφὴ του προσεγγίζουμε τὸ μέτρο μιᾶς βιωμένης ὀρθοδοξίας. Καὶ κάθε φορὰ ποὺ ἐμβαθύνουμε στὸ ὀρθόδοξο βίωμά του διαπιστώνουμε πὼς ἡ προσήλωση στὴν παράδοση καὶ ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν διπλανό μας ἄνθρωπο καθιστοῦν συνεχῶς τὴν ὀρθοδοξία καινοτόμο καὶ καινοφανῆ.